گزارش تصحیح اسناد بصائرالدرجات، همراه با معرفی پاره‌ای از نسخه‌های خطی بصائر[1]

سید محمد جواد شبیری

سال سوم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱

چکیــده:
در این مقاله، گزارشی از چند نسخهٔ خطی کتاب بصائر الدرجات نوشتهٔ محمد بن حسن صفار (متوفی ۲۹۰) آمده است. نویسنده، گزارشی از شیوهٔ تصحیح بصائرالدرجات ارائه کرده و در ادامه، انتساب بصائر الدرجات به صفار مورد بحث قرار گرفته و این انتساب، اثبات شده است.

کلید واژه‌ها: بصائر الدرجات (کتاب) - نسخه‌های خطی؛ بصائر الدرجات (کتاب) - انتساب؛ پژوهش‌های حدیثی - قرن سوم.

درآمد

کتاب بصائرالدرجات اثر ارزشمند شیخِ قمیان محمد بن حسن صفّار (م ۲۹۰) سالها پیش به کوشش میرزا محسن کوچه باغی، به همّت حاج محمود ریسمانچی در تبریز به چاپ رسید که به سبب در دست نداشتن نسخهٔ خطی معتبر و اعتماد بر نسخه‌ای مغلوط، بسیار پرغلط از آب درآمده است.

آیة الله والد - مدظلّه - با دست یابی به سه نسخهٔ خطی معتبر از این کتاب و یک نسخهٔ بسیار معتبر از نسخهٔ کوتاه شده بصائر، اسناد کتاب را با آنها مقابله و متن آن را با قدیمی ترین آنها مقابله نموده، در حاشیه نسخهٔ خود موارد اختلاف را مرقوم داشته، اسناد کتاب را با مصادر دیگر همچون کافی، اختصاص، مختصرالبصائر[1]، و بحار مقایسه کرده، و حواشی ارزشمند بسیاری بر نسخهٔ چاپی خود نگاشته است.

آقای سید محمد معلم با بهره‌گیری از نسخهٔ مقابله شده معظّم له و با در دست داشتن نسخهٔ خطی قدیمی کتاب، تصحیح جدیدی از بصائرالدرجات ارائه داده که نخستین چاپ قابل پذیرش از این کتاب است. با همهٔ ارزش این چاپ، تا رسیدن به یک چاپ منقّح و پاکیزه از بصائرالدرجات که در آن از همهٔ امکانات موجود به شایستگی استفاده شده باشد، فاصله بسیار است.

نگارنده در هنگام فعالیت رجالی در مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نیاز این چاپ را به بازنگری اساسی احساس کرده و با مراجعه به نسخهٔ مقابله شده آیة الله والد، اسناد این کتاب را تصحیح کرده و تعلیقات بسیاری بر أسناد فراهم آورد.

۱. این کتاب اثری است از حسن بن سلیمان حلی که از بیش از سی کتاب برگزیده شده، که نخستین کتاب آن مختصر بصائر الدرجات سعد بن عبدالله است - که اصل کتاب و اختصار آن هر دو از سعد بن عبدالله است - حدود دو پنجم حجم کتاب را تشکیل می دهد، نگارنده در این زمینه مقال مستقلی به رشته تحریر درآورده که توفیق تکمیل و عرضه آن را از درگاه احدیت خواستار است.

در این تعلیقات، حواشی ارزشمند آیة الله والد، که در تصحیح آقای معلم آورده نشده بود درج شد و حواشی معظّم له که ناقص نقل شده بود تکمیل شد، مجموعه این تعلیقات در ضمن مجلدی مستقلّ با نام «التعلیقات علی أسناد بصائرالدرجات» نگارش یافته که امید می‌رود به زودی منتشر شود.

در این مقال گزارشی از شیوه تصحیح بصائرالدرجات به همراه توضیحاتی دربارهٔ این کتاب و نسخه‌های خطی آن در سه فصل ارائه می‌شود، به امید آن که زمینه چاپ منقّح و فنی پاکیزه‌ای از این کتاب باشد.

فصل اوّل: معرفی پاره‌ای از نسخه‌های خطی بصائر الدرجات

آیة‌الله والد - مدظلّه - چهار نسخه از بصائرالدرجات در اختیار داشته‌اند که سه نسخه آن از نسخه کبرای بصائرالدرجات است - که مطابق نسخه چاپی است - و یک نسخه از نسخه صغرای کتاب که بسیار ارزشمند است.

از سه نسخه نخست، یک نسخه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، این نسخه به شمار ۱۵۷۴ در کتابخانه مرحوم آیة‌الله مرعشی نگاهداری می‌شود[۲].

ما در این فصل به معرفی این نسخه به همراه نسخه صغرای بصائرالدرجات می‌پردازیم:

معرفی نسخهٔ کتابخانهٔ آیة الله مرعشی

این نسخه در دست آقای سید محمد معلم بوده و تصویری از صفحه آغازین و صفحه پایانی آن در چاپ ایشان دیده می‌شود. عبارت پایانی این نسخه چنین است:

کمل کتاب بصائرالدرجات بحمدالله ومنّه و حسن توفیقه علی یدي محرّره العبد الضعیف المحتاج إلی رحمة الله تعالی وغفرانه، الفقیر إلی فواضل کرمه وإحسانه، أبي نصر علی بن محمد بن الحسن بن أبي سعد الطبیب، غرة صفر... سنة[۳] احدی وتسعین وخمس مائة هجریة. الحمدلله رب العالمین، حمد الشاکرین، وصلواته علی سید الأولین والآخرین محمد وآله الطیبین وأصحابه الغرّ الزاهرین وهو حسبي ونعم الحسیب.

در کنار کلمه بصائرالدرجات این جمله دیده می‌شود: ۱۹۹ باباً (۱۸۹ باباً). تعداد ارقام ابواب بصائرالدرجات مطابق رقم دوم است.

گفتنی است که ترتیب أحادیث در این نسخه در بسیاری از موارد با نسخهٔ چاپي تفاوت دارد، در دو نسخهٔ خطی دیگر بصائر هم که در اختیار آیة الله والد - مدظلّه - بوده غالباً ترتیب أحادیث با این نسخه هماهنگ است، که این امر از نا اعتباری ترتیب أحادیث در نسخه چاپي حکایت می‌کند.

معرفی نسخهٔ صغرای بصائر الدرجات

نسخه‌ای از نسخه صغرای بصائرالدرجات که در اختیار آیة‌الله والد - مدظلّه - از مرحوم آیة‌الله روضاتی بوده است،[۴] با این عبارت پایان می‌یابد:

---

۲. التراث العربي المخطوط في مکتبات إیران العامة، السید أحمد الحسیني، ج ۲، ص ۴۸۷.

۳. بین کلمه صفر و سنة را درست نتوانستم بخوانم.

۴. راقم سطور این نسخه را ندیده است و تمام توضیحات مربوط به

تمّ الكتاب بحمد الله و منّه، و الحمدلله وصلّى الله على محمد، و عترته الطاهرين و سلّم، نقل من نسخة تاريخها من سنة خمس و عشرين و سبع مائة، بقلم إبراهيم بن أبي الغيث، وتلك نُسخَت من نسخةٍ تاريخها سنة خمس وسبعين و مائتين، وعليها خطّ جماعة من الفقهاء بالريّ وغيرهم.

آية الله والد - مدظلّه - در ادامه آورده‌اند:

هذا آخر نسخة صديقنا العلم الحجة الروضاتي - طال بقاه - من النسخة الصغرى من الكتاب و بعد الكتاب ثلاث صفحات فيها أحاديث ليست من الكتاب.

واشاره فرموده‌اند که در حاشیه این نسخه این عبارت درج شده است:

فرغ من نسخه يوم الاثنين السابع من شهر صفر سنة ثمانية عشر بعد الألف و كتب محمّد بن إسماعيل، تجاوز الله عن سيئاته، بمحمّد وآله.

آقای حسین واثقی در یادداشتی در کتاب شیعه شماره ۳، ص ۲۹۲ به معرفی مخطوطه‌ای پرداخته‌اند که حاوی دو کتاب است: یکی از آنها نسخه‌ای از بصائرالدرجات است به خط محمود بن محمّد علی زربوا مازندرانی که در ۲۰ شعبان ۱۰۴۸ از تحریر آن فراغت یافته است.

این نسخه هم از همان نسخه ابراهیم بن أبي الغيث کتابت شده است و عبارت پایانی آن چنین است:

صورة خط الكاتب المنتسخ رحمه الله: تمّ الكتاب بحمدالله و منّه، وصلّى الله على محمّد وعلى عترته الطاهرين وسلّم تسليماً.

فرغ من نسخه في الرابع والعشرين من ذي القعدة من سنة خمس وعشرين وسبع مائة. وجدت على النسخة الّتي نقلتُه منها أنها نقلت من نسخة تاريخها سنة خمس و سبعين و مأتي [كذا] و هي نسخة عتيقة عليها خط جماعة من الفقهاء بالريّ وغيرهم.

كتبه أفقر عبادالله إلى عفوه وكرمه، إبراهيم بن أبي الغيث - رحمه الله وعفا عنه.

جناب آقای واثقی توضیح بیشتری درباره این نسخه نداده‌اند که آیا نسخهٔ کبیره بصائرالدرجات است یا نسخهٔ صغیره. به هرحال نسخه آیة الله روضاتی که با این نسخه سلسله نسب مشترک دارد مشتمل بر ۶۵۴ روایت است.[۵]

این نسخه از یادداشتهای آیة الله والد - مدظلّه - (در حاشیه نسخه ایشان) گرفته شده است.

۵. در اینجا فهرست روایات این نسخه و ترتیب آنها را بر اساس چاپ مرحوم کوچه باغی درج می کنیم، موارد اختلاف ترتیب احادیث را با این چاپ با ستاره روشن ساخته‌ایم. گفتنی است که آغاز این نسخه افتادگی دارد و اول نسخه کلمه «صفة» در اواسط ص ۲۸ است. آیة الله والد - مدظلّه - در حاشیه این کلمه مرقوم داشته‌اند: أول العتيقة من «ضا» [هو رمز لنسخة آية الله روضاتي رحمه الله] واللفظ مخروق ويشبه كون الأصل هو صعوبة:

روایات موجود در این نسخه عبارتند از: ص ۲۸، ح۱ و ۲، ص ۲۹، ح ۴ و ۵، ص ۳۰، ح ۶ - ص ۳۱، ح ۹، ص ۳۱، ح۱ و ۲، ص ۳۲، ح ۲، ص ۳۳، ح۱ - ص ۳۴، ح ۴، ص ۳۵، ح ۵ - ص ۳۶، ح ۹، ص ۳۷، ح۱ و ۵ و ۶، ص ۳۷، ح۱ - ۳، ص ۴۲، ح ۲۳ و ۲۵، ص ۴۳، ح ۲۷ و ۲۸ (با عنوان «نادر من الباب»)، ص ۴۳، ح۱، ص ۴۴، ح ۳، ص ۴۴، ح۱، ص ۴۵، ح ۳، ص ۴۷، ح۱، ص ۴۸، ح ۱ و ۲، ص ۵۲، ح ۱۸، ص ۵۱، ح ۱۵*، ص ۵۳، ح۱ - ص ۵۴، ح ۳، ص ۵۴، ح ۱، ص ۵۵، ح ۴، ص ۵۴، ح ۲*، ص ۵۶، ح۱ - ص ۵۷، اواسط ح ۳، ص ۵۷، ح ۶، ص ۵۸، ح۱، ص ۶۰، ح۱، ص ۶۱، ح۱ و ح ۳ - ص ۶۲، ح ۷ و ح ۱۰، ص

۶۳، ح ۱۱، ص ۶۴، ح ۱، ص ۶۵، ح ۳ و ۴، ص ۶۷، ح ۱ (بدون سند ذیلی آن) وح ۳، ص ۶۸، ح ۷ - ۹، ص ۶۹، ح ۱ و ۲، ص ۷۰، ح ۱ و ۲، ص ۷۱، ح ۷، وص ۷۲، ح ۸ وص ۷۱، ح ۶*، ص ۷۲، ح ۱ - ص ۷۴، ح ۹، ص ۷۴، ح ۱ - ۳، ص ۷۵، ح ۶ و ۹، ص ۷۵، ح ۱، ص ۷۶، ح ۳، ص ۷۶، ح ۱ - (اواخر) ۳، ص ۷۷، ح ۵ - ص ۷۹، ح ۹، ص ۷۹، ح ۱ - ص ۸۰، ح ۳، ص ۸۰، ح ۱ - ص ۸۱، ح ۳، ص ۸۲، ح ۱ - ۳، ص ۸۳، ح ۱ - ص ۸۴، ح ۶، ص ۸۶، ح ۱، ص ۸۷، اواخر ح ۳، ص ۸۸، اواسط ح ۴، ص ۸۹، ح ۱، ص ۹۰، ح ۳، ص ۹۰، ح ۱ - ص ۹۱، ح ۳ و ۵ و ۶، ص ۹۳، ح ۱۳ و ۱۷، ص ۹۵، ح ۲۲، ص ۹۵، ح ۱، ص ۹۵، ح ۱، ص ۹۶، ح ۲، (بدون سند ذیلی)، ص ۹۶، ح ۳ - ص ۹۹، ح ۹، ص ۱۰۲، ح ۱۴، ص ۱۰۳، ح ۱ - ص ۱۰۴، ح ۳ و ۶، ص ۱۰۵، ح ۱۱، ص ۱۰۶، ح ۱، ص ۱۰۷، ح ۲ و ۴، ص ۱۰۹، ح ۱، ص ۱۱۲، ح ۱۷ و ۱۸، ص ۱۱۳، ح ۱، ص ۱۱۴، ح ۱ - ۳، ص ۱۱۷، ح ۱، ص ۱۱۸، ح ۱، ص ۱۲۱، ح ۱، ص ۱۲۲، ح ۱ - ۴، ص ۱۲۳، ح ۳، ص ۱۲۴، ح ۱ - ۳، ص ۱۲۷، ح ۱ و ۲، ص ۱۲۸، ح ۴، ص ۱۲۹، ح ۱ و ۲، ص ۱۳۰، ح ۱، ص ۱۳۱، ح ۳ - ۵، ص ۱۳۰، ح ۲*، ص ۱۳۲، ح ۱ - ص ۱۳۴، ح ۹، ص ۱۳۵، ح ۱ - ص ۱۳۸، ح ۱۵، ص ۱۴۱، ح ۶ و ۷، ص ۱۳۹، ح ۱*، ص ۱۴۲، ح ۱ و ۳ و ۲*، ص ۱۴۲، ح ۴ - ص ۱۴۴، ح ۱۲، ص ۱۴۵، ح ۱۴ و ۱۵ و ۱۷، ص ۱۴۶، ح ۲۳ و ۲۴، ص ۱۴۷، ح ۱ و ۳ و ۴، ص ۱۴۸، ح ۷ (درآغاز حدیث عنوان «نادر من الباب» افزوده شده)، ص ۱۴۸، ح ۹ (تا اواسط حدیث)، ح ۱۲، ص ۱۵۰؛ ح ۱، ص ۱۵۳، ح ۶، ص ۱۵۱، ح ۲* وح ۳، ص ۱۵۳، ح ۵، ص ۱۵۴، ح ۹ - ص ۱۵۵، ح ۱۱، ص ۱۵۲، ح ۴*، ص ۱۵۵، ح ۱۲، ص ۱۵۷، ح ۱۸، ص ۱۵۶، ح ۱۵*، ص ۱۵۷، ح ۱۶ وح ۱۷ (از اواخر سند تا سند حدیث ۱۸ ذکر نشده است ومتن ح ۱۸ که قبلاً هم آمده برای ح ۱۷ ذکر شده است.)، ص ۱۵۸، ح ۲۰ و ۲۱ (بدون سند ذیلی به رقم ۲۲)، ح ۲۳ و ۲۴، ص ۱۶۲، ح ۱ و ۲، ص ۱۶۳، ح ۴، ص ۱۶۴، ح ۸ و ۷*، ح ۱۰ - ص ۱۶۵، ح ۱۴، ص ۱۶۶، ح ۱۹، ص ۱۶۸، ح ۱ - ص ۱۶۹، ح ۴، ص ۱۷۰، ح ۱، ص ۱۷۰، ح ۱، ص ۱۷۱، ح ۲، ص ۱۷۲، ح ۵ - ص ۱۷۳، ح ۱۰، ص ۱۷۴، ح ۱ - ص ۱۷۵، ح ۳، ص ۱۸۳، ح ۳۶، ص ۱۸۷، ح ۵۱، ص ۱۷۶، ح ۵*، ص ۱۷۷، ح ۸، ص ۱۷۸، ح ۱۱، ص ۱۸۸، ح ۵۲، ص ۱۷۶، ح ۱۶*، ص ۱۸۵، ح ۴۲، ص ۱۸۸، ح ۵۳، ص ۱۸۰، ح ۱۸*، ص ۱۸۹، ح ۵۸، ص ۱۸۴، ح ۳۷*، - ص ۱۸۵، ح ۴۱، ص ۱۸۸، ح ۵۴، ص ۱۸۶، ح ۴۷*، ص ۱۸۸، ح ۵۵، ص ۱۸۷، ح ۵۰*، ص ۱۸۸، ح ۵۶، ص ۱۸۹، ح ۵۷، ص ۱۹۰، ح ۱، ص ۱۹۱، ح ۳ و ۲*، ص ۱۹۳، ح ۱ - ۳، ص ۱۹۴، ح ۶ (با عنوان «نادر من الباب» درآغاز آن) وح ۷، ص ۱۹۴، ح ۱ - ص ۱۹۵، ح ۳ وح ۵ - ص ۱۹۶، ح ۱۰، ص ۱۹۷، ح ۱ - ص ۱۹۸، ح ۴، ص ۱۹۹، ح ۱ - ص ۲۰۱، ح ۴، ص ۲۰۲، ح ۱ - ص ۲۰۳، ح ۳، ص ۲۰۴، اواسط ح ۸ و ۷*، ص ۲۰۴، ح ۱ و ۲ (سند این حدیث وقسمت اوّل آن افتاده است)، ص ۲۰۵، ح ۳ و ۴، ص ۲۰۷، ح ۱۶، ص ۲۰۶، ح ۹* وح ۸*، ص ۲۰۷، ح ۱۷، ص ۲۰۶، ح ۱۳*، ص ۲۰۷، ح ۱، ص ۲۰۸، ح ۱ - ۳، ص ۲۰۹، ح ۶، ص ۲۱۰، ح ۸، ص ۲۱۰، ح ۱، ص ۲۱۱، ح ۲، ص ۲۱۲، ح ۱ - ص ۲۱۳، ح ۳، ص ۲۱۶، ح ۱۹، ص ۲۱۳، ح ۵*، - ص ۲۱۴، ح ۱۰ و ۱۲ و ۱۱*، ص ۲۱۶، ح ۲۰ و ۲۱، ص ۲۱۹، ح ۴، ص ۲۱۷، ح ۱* - ص ۲۱۸، ح ۳، ص ۲۲۰، ح ۱ - ص ۲۲۱، ح ۷، ص ۲۲۳، ح ۱۳، ص ۲۲۲، ح ۱۲*، ص ۲۲۵، ح ۱۷، ص ۲۲۳، ح ۱۴* - ص ۲۲۴، ح ۱۶، ص ۲۲۵، ح ۱، ص ۲۲۶، ح ۲، ص ۲۲۷، ح ۵، ص ۲۲۸، ح ۳، ص ۲۲۷، ح ۱* و ۲، ص ۲۲۹، ح ۱ - ص ۲۳۰، ح ۴، ص ۲۳۱، ح ۱، ص ۲۳۲، ح ۴ و ۵، ص ۲۳۱، ح ۲*، ص ۲۳۳، ح ۸ (با عنوان «نادر من الباب»)، ص ۲۳۲، ح ۳*، ص ۲۳۳، ح ۱ و ۲، ص ۲۳۴، ح ۱ و ۲، ص ۲۳۵، ح ۱ و ۲، ص ۲۳۸، ص ۱۲ و ۱۳ (این حدیث آخر جزء ثانی است و حدیث بعدی اول جزء ثالث)، ص ۲۳۹، ح ۱۴ - ص ۲۴۰، ح ۱۸، ص ۲۳۶، ح ۶*، ص ۲۴۰، ح ۱۹ - ص ۲۴۲، ح ۲۶، ص ۲۳۶، ح ۶*، ص ۲۳۸، ح ۱۱، ص ۲۴۲، ح ۲۷، ص ۲۳۷، ح ۹*، ص ۲۴۲، ح ۱ - ص ۲۴۳، ح ۳، ص ۲۴۷، ح ۱۲، ص ۲۴۳، ح ۴*، ص ۲۴۷، ح ۹، ص ۲۴۹، ح ۱۶، ص ۲۵۱، ح ۴ - ص ۲۵۲، ح ۶، ص ۲۵۳، ح ۱، ص ۲۵۶، ح ۸، ص ۲۵۷، ح ۱۱، ص ۲۵۷، ح ۱، ص ۲۵۸، ح ۱، ص ۲۵۹، ح ۵، ص ۲۵۹، ح ۱، ص ۲۶۱، ح ۴ و ۵، ص ۲۶۲، ح ۱، ص ۲۶۵، ح ۱۳ - ۱۶، ص ۲۶۶، ح ۱، ص ۲۶۸، ح ۱۵، ص ۲۶۹، ح ۱ - ص ۲۷۰، ح ۴، ص ۲۷۲، ح ۸، ص ۲۷۲، ح ۱ و ۲، ص ۲۷۴، ح ۵، ص ۲۷۴، ح ۱، ص ۲۸۲، ح ۱۹، ص ۲۸۴، ح ۱ - ص ۲۸۵، ح ۳، ص ۲۸۸، ح ۱ و ۴، ص ۲۸۹، ح ۱ - اواخر ح ۳، ص ۲۹۰، ح ۱، ص ۲۹۱، ح ۵ و ۶، ص ۲۹۲، ح ۱، ص ۲۹۳، ح ۳، ص ۲۹۴، ح ۶ (با عنوان «نادر من الباب») وح ۷ و ۹ و ۱۰، ص ۲۹۵، ح ۱، ص ۲۹۶، ح ۴، ص ۲۹۹، ح ۱۳، ص ۲۹۶، ح ۲*، ص ۲۹۷، ح ۴، ص ۲۹۹، ح ۱ - ۳، ص ۳۰۱، ح ۱، ص ۳۰۲، ح ۳، ص ۳۰۲، ح ۱، ص ۳۰۳، ح ۲، ص ۳۰۵، ح ۱۲، ص ۳۰۷، ح ۱۷، ص ۳۰۷، ح ۱ (این حدیث وحدیث بعدی در این نسخه در پایان باب پیشین ذکر شده است)، ص ۳۱۱، ح ۱۱، ص ۳۱۵، ح ۱ و ۲ و ۴، ص ۳۱۶، ح ۱ و ۳ و ۵، ص ۳۱۷، ح ۱۰ و ۱۲، ص ۳۱۸، ح ۱ و ۲، ص ۳۱۹، ح ۱ و ۲، ص ۳۲۱، ح ۸، ص ۳۲۱، ح ۲، ص ۳۲۳، ح ۱۰ (ح ۱۱ هم تمته این حدیث است)، ص ۳۲۴، ح ۱، ص ۳۲۵، ح ۵، ص ۳۲۶، ح ۷، ص ۳۲۶، ح ۱، ص ۳۲۸، ح ۹، ص ۳۲۸، ح ۱ - ص ۳۲۹، ح ۳، ص ۳۳۱، ح ۱، ص ۳۳۲، ح ۹ و ۷* و ۸، ص ۳۳۳، ح ۱ - ۴، ص ۳۳۵، ح ۹، ص ۳۳۳، ح ۵*، ص ۳۳۴، ح ۶، ص ۳۳۵، ح ۱۰، ص ۳۳۴، ح ۷*، ص ۳۳۵، ح ۸، ص ۳۳۷، ح ۱ - ص ۳۳۸، ح ۴ وذیل آن، ص ۳۴۰، ح ۱، ص ۳۴۱، ح ۳، ص ۳۴۱، ح ۱ - ص ۳۴۲، ح ۴، ص ۳۴۴، ح ۱۷ و ۱۸، ص ۳۴۵، ح ۲۰ و ۲۱، ص ۳۴۳، ح ۸* و ۹، ص ۳۴۶، ح ۲۳، ص ۳۴۵، ح ۲۲*، ص ۳۴۶، ح ۲۴ و ۲۵، ص ۳۴۳، ح ۱۲*، ص ۳۴۷، ح ۱ - ص ۳۴۸، ح ۵، ص ۳۵۱، ح ۱۳، ص ۳۵۳، ح ۱۴، ص ۳۴۹، ح ۷*، ص ۳۵۳، ح ۱۵ (این

آغاز و ظاهراً انجام نسخه افتادگی دارد و آخرین حدیث این نسخه آخر باب ششم از جزء نهم کتاب است. این مقدار حدود یک سوم از این باب است. از دو سوم باقی مانده جزء نهم وجزء دهم بصائر الدرجات، روایتی در این نسخه نیامده است. تعداد روایات نسخه چاپي در قسمتهايي که این نسخه از آن روایت دارد ۱۳۹۱ روایت است، بنابراین ۴۷٪ روایات نسخه چاپي در این نسخه دیده می‌شود.

مرحوم کوچه باغی در مقدمه خود بر بصائرالدرجات آورده است که بصائرالدرجات نسخ مخطوط مختلفی دارد و اکثر آنها از این نسخه که در دست ما است کوتاه تر است، با تتبع چنین به نظر ما رسیده که

حدیث وحدیث بعدی با عنوان «نادر من الباب ذکر شده است».) و ح ۱۶، ص ۳۵۳، ح ۱، ص ۳۵۴، ح ۲، ص ۳۵۴، ح ۱ و ۲، ص ۳۵۸، ح ۱۵ و ۱۶، ص ۳۵۵، ح ۴*، ص ۳۵۶، ح ۸، ص ۳۵۹، ح ۱۸، ص ۳۶۱، ح ۱ (از «نادر من الباب»، أمّا باب بعدی در این نسخه نیامده است)، ص ۳۶۳، ح ۱ و ۲، ص ۳۷۳، ح ۱۹ و ۲۰، ص ۳۶۲، ح ۱*، ص ۳۶۳، ح ۷، ص ۳۶۵، ح ۱ (این حدیث و دو حدیث بعدی، در این نسخه در باب قبلی آمده است)، ص ۳۶۶، ح ۶، ص ۳۶۷، ح ۷، ص ۳۷۴، ح ۱ – ص ۳۷۵، ح ۵، ص ۳۷۷، ح ۲ و ۳، ص ۳۷۸، ح ۱ – ص ۳۷۹، ح ۴، ص ۳۸۳، ح ۱ – ص ۳۸۴، ح ۳، ص ۳۸۶، ح ۱۰، ص ۳۸۷، ح ۱۳، ص ۳۸۷، ح ۱، ص ۳۸۸، ح ۳، ص ۳۹۰، ح ۱، ص ۳۹۱، ح ۲، ص ۳۹۲، ح ۱ و ۲، ص ۳۹۴، ح ۶، ص ۳۹۶، ح ۸، ص ۳۹۶، ح ۱ و ۲ و ۴، ص ۳۹۷، ح ۵ (با عنوان «نادر من الباب»)، ص ۳۹۷، ح ۱ و ۳، ص ۴۰۱، ح ۱۴، ۱۵، ص ۳۹۸، ح ۴*، ص ۴۰۲، ح ۱ – ص ۴۰۴، ح ۴، ص ۴۰۷، ح ۱۰، ص ۴۰۸، ح ۱ – ۳، ص ۴۰۸، ح ۱، ص ۴۰۹، ح ۲، ص ۴۱۰، ح ۱ و ۲، ص ۴۱۱، ح ۸ و ۵*، ص ۴۱۲، ح ۱۰، ص ۴۱۲، ح ۱ – ص ۴۱۳، ح ۳، ص ۴۱۴، ح ۱، ص ۴۱۵، ح ۲ و ۵، ص ۴۱۶، ح ۱۰ و ۱۱، ص ۴۱۹، ح ۱ و ۲، ص ۲۲۱، ح ۱۰ و ۱۱، ص ۴۲۲، ح ۱۳ و ۱۴، ص ۴۲۰، ح ۶*، ص ۴۲۲، ح ۱، ص ۴۲۳، ح ۲، ص ۴۲۳، ح ۱ – ۳، ص ۴۲۴، ح ۱ و ۲، ص ۴۲۶، ح ۱۴ – ۱۷، ص ۴۲۷، ح ۱ و ۲ (متن این حدیث تا اواسط ح ۱۰ در این نسخه نیامده است)، ص ۴۲۹، ح ۱ و ۲، ص ۴۳۰، ح ۱۰ و ۸ (بدون سند ذیلی به رقم ۹)، ح ۱۱.

بصائرالدرجات در آغاز کتابی کوچک با ترتیب ابوابي مختلف بوده؛ سپس مصنف بر آن افزوده و آن را مرتب ساخته تا به این شکل که در دست ما است، درآمده است. ایشان در اثبات این سخن ضمن اشاره به عبارتهای مرحوم شیخ حُر در آغاز کتاب وسائل الشیعه[۶] و پایان آن درباره اینکه بصائرالدرجات دو نسخه کبرا و صغرا دارد[۷]، می‌افزاید:

> تأیید این سخن، کلام شیخ طوسی رحمه‌الله در فهرست است با ا ین عبارت: «و زيادة كتاب بصائرالدرجات»، ونیز عبارت آغازین نسخه چاپي: هو النسخة الكبرى من كتاب بصائرالدرجات.

ونیز سخن شیخ آقا بزرگ طهرانی در ذریعه (ج ۳، ص ۴۰):

> نسخه‌های بسیاری از این کتاب دیده‌ایم که با نسخه چاپي این کتاب در سال ۱۲۸۵ همراه نفس الرحمن مطابق است که در چهار جزء است که اوّل آن «باب في العلم وأن طلبه فريضة على الناس» است، این نسخه چاپي بصائر کبیر کامل است. من نسخه‌های دیگری از این کتاب را دیده‌ام که با نسخه چاپي در اجزاء و ابواب و ترتیب تفاوت دارد و گویا مختصر آن است.

از کلام صاحب ذریعه چنین استفاده می شود که نسخه‌هايي همچون نسخه مرحوم روضاتي گزیده‌ای

۶. عبارت نقل شده از کتاب مختصر بصائر چاپ نجف، ج ۱، ص ۲۵ است که در چاپ اسلامیه از وسائل الشیعه در آغاز آن آورده شده است نه از کتاب وسائل الشیعه.

۷. در کتاب إثبات الهداة، ج ۱، ص ۴۹ نیز به بصائر الدرجات صغیر و بصائر الدرجات کبیر هر دو از صفار اشاره رفته است.

از این کتاب است. دقت در نحوه روایات این نسخه و مقایسه ترتیب روایات در آن با ترتیب روایات نسخه چاپی هم مؤید همین سخن است؛ ولی این احتمال مرحوم کوچه باغی که نسخه چاپی در واقع تحریر گسترده تر کتاب است که مصنف پس از تحریر کوتاه کتاب با افزودن روایاتی بر آن و ترتیب أحادیث آن فراهم آورده سخنی است بی دلیل و ظاهراً نادرست.

عبارت فهرست شیخ طوسی هم که به طور ناقص نقل شده به درستی فهمیده نشده است. عبارت کامل شیخ در ترجمه صفار چنین است: «له کتب مثل کتب الحسین بن سعید و زیادة کتاب بصائرالدرجات و غیره[8]...» مفاد این عبارت این است که صفار علاوه بر کتبی نظیر کتب حسین بن سعید، کتاب بصائرالدرجات و جز آن را تألیف کرده است.

در توضیح این عبارت باید دانست که یکی از مشهورترین مجموعه کتابها، کتب سی گانه حسین بن سعید بوده که در کتب فهارس برای معرفی دیگر کتابها بسیار به این کتابها اشاره شده است[9]. برخی از مؤلفانی که کتب آنها همانند کتب حسین بن سعید ذکر شده از مشایخ وی هستند[10]. در برخی از شرح حالها اشاره شده که صاحب ترجمه افزون بر کتب مشابه کتب حسین بن سعید کتابهای دیگری هم تألیف کرده است[11]. صفار از این دسته است، بنابراین عبارت فوق در فهرست شیخ، هیچ ربطی به بحث دو نسخه داشتن بصائرالدرجات ندارد.

باری مراجعه به نسخه‌ای که جناب آقای واثقی آن را گزارش کرده‌اند می‌تواند در ارزیابی دقیق تر نسخه مرحوم روضاتی و تبیین نحوه اختصار آن مفید باشد.

گفتنی است که کم تر بودن روایات در نسخه آقای روضاتی هماره بر اثر تلخیص نیست، بلکه گاه این امر از افتادگی روایات نشأت گرفته و در شمار اغلاط نسخه است[12].

در مورد اختلاف ترتیب احادیث این نسخه با نسخهٔ چاپی هم پیش تر اشاره کردیم که این امر اختصاص به نسخه صغرای بصائر ندارد، نسخه‌های معتبر از نسخه کبرای بصائر هم با نسخه چاپی در ترتیب احادیث تفاوتهای اساسی دارد و غالباً نسخه صغیره با ترتیب نسخه‌های معتبر همخوان است، لذا ترتیب

---

۸. فهرست، ص ۴۰۸، رقم ۶۲۲.
۹. علاوه بر حواشی بعدی ر.ک. رجال نجاشی، ص ۲۶۲، رقم ۶۸۶؛ فهرست ص ۴۰۷، رقم ۶۲۱، ص ۴۱۲، رقم ۶۲۵.
۱۰. فهرست ص ۲۴۲، رقم ۳۵۶ (ترجمة صفوان بن یحیی)، ۴۰۶ رقم ۶۲۰ (ترجمه محمد بن سنان).
۱۱. رجال نجاشی ص ۲۵۳، رقم ۶۶۴ (ترجمة علي بن مهزيار): صنّف الكتب المشهورة - و هي مثل كتب الحسين بن سعيد و زيادة: كتاب الوضوء، ... و زاد على كتب الحسين بن سعيد كتاب الحروف كتاب ...، فهرست ص ۲۶۵، رقم ۳۷۹(ترجمه علی بن مهزیار): له ثلاثة و ثلاثون كتاباً مثل كتب الحسين بن سعيد و زيادة كتاب حروف القرآن و كتاب الأنبياء و كتاب البشارات. ص ۴۵۳، رقم ۷۱۸ (ترجمة موسى بن القاسم) له ثلاثون كتاباً مثل كتب الحسين بن سعيد مستوفاة حسنة و زيادة كتاب الجامع، ص ۵۱۱، رقم ۸۱۳، له كتب كثيرة أكثر من ثلاثين، و قيل: إنها مثل كتب الحسين بن سعيد وزيادة كتاب جامع الآثار و....
۱۲. همچون آغاز نسخه و احتمالاً پایان آن و نیز ر.ک. حاشیه سابق در مورد أحادیث این نسخه از بصائر ص ۸۷، ح ۳ و ۴، ص ۱۵۷، ح ۱۷ و ۱۸، ص ۲۰۴، ج ۲، ص ۲۲۷، ح ۴.

أحاديث در نسخه چاپي بي اعتبار است.

در نحوه قرار گرفتن أحاديث در ابواب نيز بين نسخه آقای روضاتی و نسخه چاپي تفاوتهايي ديده مي‌شود[۱۳].

فصل دوم: انتساب بصائرالدرجات به صفّار

در کتابهای رجالی اشاره شده که ابن وليد و به تبع وی شيخ صدوق از روايت کردن بصائرالدرجات خودداری ورزيده است[۱۴].

برخی گمان کرده‌اند که استثناء اين کتاب از سوی ابن وليد به جهت عدم صحّت انتساب آن به مؤلف بوده است[۱۵]، ولی در رساله مبسوطی که درباره جايگاه طرق در ارزيابي اسناد نگاشته‌ايم به‌تفصيل درباره اين استثنا و استثناهای ديگر در کتب رجالی سخن گفته، و اثبات کرده‌ايم که اين استثنا برخاسته از اعتقاد خاص ابن وليد و شيخ صدوق درباره منزلت ائمه معصومين عليهم‌السلام و غلو پنداشتن بسياری از أحاديث اين کتاب بوده است[۱۶] و همچون ديگر استثناها نشانه بي‌اعتبار دانستن موارد استثناء درعين درستی نسبت احاديث به مؤلفان کتب بوده است.

گفتنی است که در أسناد بصائرالدرجات گاه عبارت‌هايي ديده مي‌شود که گمان عدم صحت انتساب بصائرالدرجات را به صفار زنده ساخته، اين تصور را به ذهن مي‌آورد که نسخه موجود سالها بعد از صفار تدوين شده است، همچون اين عبارات:

- قال حدّثنا أبوالقاسم حمزة بن القاسم بن العبّاس، قال حدّثنا محمدبن يحيى العطار، قال: حدّثنا محمد بن الحسن الصفار، قال: حدّثنا إبراهيم بن هاشم[۱۷]....

-حدّثنا محمد بن يحيى العطار، عن محمد بن الحسن بن فروخ الصفار، عن العباس بن معروف[۱۸]....

- حدّثنا محمد بن الحسن الصفار، عن محمد بن

---

۱۳. مثلاً گاه روايت در اين نسخه تحت عنوان «نادر من الباب» ذکر شده است (ص ۴۳، ح ۲۸، ص ۱۴۸، ح ۷، ص ۱۹۴، ح ۶، ص ۲۳۳، ح ۸، ص ۲۹۴، ح ۶، ص ۳۵۳، ح ۱۵ و ۱۶، ص ۳۹۷، ح ۵) يا روايات آغاز يک باب در پايان باب قبلی آمده است (ص ۳۰۷، ح ۱، ص ۳۶۵، ص ۳۶۶، ح ۶، ص ۳۶۷، ح ۷).

۱۴. رجال نجاشي ص ۳۵۴، رقم ۹۴۸: (أخبرنا بکتبه کلّها ما خلا بصائر الدرجات أبوالحسين علي بن أحمد بن محمد بن طاهر الأشعري القمي، قال: حدّثنا محمد بن الحسن بن الوليد عنه بها)، فهرست ص ۴۰۸، رقم ۶۲۲: أخبرنا جماعة عن محمد بن علي بن الحسين عن محمد بن الحسن [بن الوليد] عن محمد بن الحسن الصفار عن رجاله إلّا کتاب بصائر الدرجات، فإنّه لم يروعنه (محمد بن الحسن) بن الوليد.

۱۵. به اين مطلب در تعليقه مرحوم ميرداماد بر اصول کافی ص ۳۷۱ اشاره شده است؛ و نيز در آثار شهيد سيد محمد باقر صدر و شاگردشان استاد ما آية الله سيد کاظم حائری دامت برکاته آمده است. ر.ک. بحوث فی شرح العروة الوثقی، ج ۱، ص ۲۱۱ و ۲۳۳؛ بحوث فی علم الاصول (تقريرات شيخ عبدالساتر) ج ۱۰، ص ۶۴، مباحث الاصول، ج ۲، ص ۳۴۹ (حاشيه).

۱۶. روضة المتقين، ج ۱۴، ص ۲۴۰.

۱۷. بصائر الدرجات، چاپ تبريز، ص ۵۶ (اوّل جزء دوم) و نزديک به اين عبارت در ص ۱۱۴ (آغاز جزء سوم)، ص ۱۶۲ (آغاز جزء چهارم)، ص ۲۱۲ (آغاز جزء پنجم)، ص ۲۶۲ (آغاز جزء ششم)، ص ۳۱۳ (آغاز جزء هفتم)، ص ۴۱۸ (آغاز جزء نهم)، ص ۴۷۰ (آغاز جزء دهم).

۱۸. بصائرالدرجات، همان چاپ، ص ۳۶۸ (آغاز جزء هشتم) و نزديک به آن در ص ۱۳۲ (اول باب ۹، از جزء سوم)، ص ۲۸۸، ح ۱ (اول باب ۸ از جزء ششم) و نيز ص ۱۷۸، ح ۱۵.

الحسین[19]...

ولی این گمان برخاسته از بی خبری از رسمی کهن است که هنگامی که کتب حدیثی به روش قرائت یا سماع آموخته می‌شده، گاه طریق به مصنف و نام مصنف در آغاز اسناد از سوی ناسخان کتاب افزوده می‌شده است.

در آغاز کتابهای محاسن نام مؤلف در آغاز سند به تصریح آورده شده و در دیگر أسناد، ضمیری ذکر شده که به مؤلف کتاب باز می‌گردد[20].

نام نصر (بن مزاحم) مؤلف وقعة صفین در آغاز أسناد کتاب دیده می‌شود و طریق کتاب در آغاز اجزاء آن تکرار شده است[21].

در اصول ستّه عشر در آغاز هر کتاب و نیز در پاره‌ای أسناد دیگر، طریق به مؤلف ذکر نشده و در دیگر اسناد کتابها غالباً نام مؤلف - به صورت اسم ظاهر یا ضمیر - تکرار شده است[22].

در آغاز ابواب کتاب زهد، نام مؤلف حسین بن سعید در آغاز اسناد آمده است[23]، و در آغاز کتاب هم طریق کتاب ذکر شده است[24].

در کتاب غارات عبارت «حدّثنا محمد، قال حدّثنا الحسن، قال حدّثنا إبراهیم» مکرر دیده می‌شود[25] که در آن مراد از ابراهیم، ابراهیم ثقفی مؤلف کتاب و عبارت فوق بیانگر طریق کتاب است.

موارد کاربرد این رسم آن قدر بی شمار است که نیاز به ذکر نیست.

ناآشنایي با این رسم کهن، گاه سبب شده که کتاب یک مؤلف به راوی آن نسبت داده شود همچون قسمتی از امالی شیخ طوسی که بسیاری آن را به فرزند وی ابوعلی نسبت داده‌اند[26] یا قرب الاسناد عبدالله بن جعفر حمیری که أحیاناً به فرزندش محمد بن عبدالله بن جعفر نسبت داده شده است[27].

به نظر می‌رسد که اشتهار نام نوادر أحمد بن محمد بن عیسی برای کتاب چاپ شده به این نام که حجم

19. بصائر الدرجات، ص ۳۳۳، ح ۱ (اول باب ۱۱، از جزء هفتم) آغاز نسخه چاپي بصائر چنین است: محمد بن الحسن الصفار المعروف بممولة، قال: حدّثنی إبراهیم بن هاشم ...، به گزارش آیة الله والد - مدظلّه - آغاز سه نسخه خطی کتاب این گونه است: محمد بن الحسن الصفار رحمة((... افتادگی دارد)).

20. المحاسن، ج ۱، ص ۳ و ۲۵ و ۷۸ و ۱۳۱ و ۱۹۱ و ۲۹۰، ح ۲، ص ۲۹۹ و ۳۴۵، ۳۸۷، ۵۹۸؛ ج ۱، ص ۲۳۰، ح ۱۷۴.

21. وقعه صفین، ص ۱، ۶۹، ۱۲۹، ۲۰۸، ۲۸۰، ۳۵۰، ۴۱۹، ۴۹۴.

22. اصول ستة عشر، چاپ دار الشبستری، ص ۲، ۱۵، ۲۱، ۴۴، ۶۰، ۸۳، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۸، ۱۰۲، ۱۰۶، ۱۰۸، ۱۱۴، ۱۱۷، ۱۲۱، ۱۳۱.

23. کتاب الزهد، ۳، ۱۲، ۲۵، ۳۰، ۳۳، ۴۲، ۴۳، ۴۵، ۵۳، ۶۲، ۶۹، ۷۶، ۷۷، ۸۱، ۸۶، ۹۰، ۹۵، ۹۹، ۱۰۵.

24. کتاب الزهد، ۳ که البته ظاهراً سقطی در آن رخ داده است.

25. غارات (چاپ عبدالزهرا خطیب)، ج ۱، ص ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۵، ۱۶ و ۱۸ و... و برای مراد از طریق ر.ک. ص ۳.

26. ر.ک. ذریعه، ج ۲، ص ۳۰۹، ۳۱۳، ج ۱۹، ص ۳۵۵.

27. سرائر، ج ۳، ص ۶۲۴؛ منتقی الجمان، ج ۳، ص ۱۷۶ (ر.ک. مناهج الأخبار، ۳: ۴۲۳)، حلیة الأبرار ج ۱، ص ۴۸ و ۱۱۶.

و نیز برای رد نسبت ر.ک. بحار ج ۱، ص ۷. منشأ نسبت فوق عبارت آغازین کتاب است: محمد بن عبدالله بن جعفر الحمیری عن أبیه عن هارون بن مسلم...، ولی مراجعه به اسناد کتاب به روشنی می‌رساند که محمد بن عبدالله تنها راوی کتاب از مؤلف یعنی پدرش عبدالله بن جعفر حمیری است.

اصلی آن از کتابهای حسین بن سعید است ناشی از عدم توجه به این رسم کهن بوده است[۲۸].

باری برای شناخت طریق به کتاب و تمییز بین آن و اسناد أصلی کتاب راههایی وجود دارد، از جمله: مراجعه به أسناد شناخته شده مؤلف و مقایسه آن با أسناد مورد بحث و مراجعه به کتب فهارس همچون رجال نجاشی و فهرست شیخ؛

دقّت در محلّ قرار گرفتن سند مورد بحث؛

مراجعه به نسخه‌های خطی کتاب.

با پی گیری این راهها درباره أسناد بصائرالدرجات به روشنی در می‌یابیم که أسناد پیش گفته که با نام صفار به تنهایی یا به همراه یک یا دو طبقه راوی متأخر از وی آغاز می‌شود، از أسناد أصل کتاب نیست و از افزوده‌های ناسخان متأخر است.

یکی از شواهد این سخن آن است که این أسناد تنها در آغاز اجزاء کتاب و گاه آغاز ابواب آن آمده است و تنها در یک مورد در وسط سند کتاب آمده است[۲۹].

أسناد دیگر کتاب هم غالباً از اسناد شناخته شده صفّار است.

مراجعه به نسخه‌های خطی از مهم‌ترین راه‌ها در این زمینه است، در طرق به کتب معمولاً نسخه‌های خطی کتاب اختلاف دارند، همچون طریق کافی که در آغاز برخی کتابهای آن آمده، این طریقها تنها در برخی از نسخه‌های خطی دیده می‌شود.

نکته جالب توجه در مورد بصائرالدرجات این است که در نسخهٔ مرحوم روضاتی هیچ یک از این طریق‌ها ذکر نشده است؛ با اینکه غالباً روایت مشتمل بر این طریق‌ها آورده شده است، ولی بدون طریق مذکور و با آغاز کردن سند با نام استاد صفار[۳۰].

در اکثر این احادیث در نسخه یا نسخه‌های دیگری از بصائرالدرجات هم، سند با نام مشایخ صفار آغاز شده و طریق‌ها بدان افزوده نشده است، گزارش تفصیلی این اختلاف‌ها در حاشیه نسخه آیة الله والد - مدظلّه - آمده است.

کوتاه سخن این که طریق‌های پیش گفته بی تردید از اصل کتاب نیست، لذا توهم متأخّر بودن تدوین کتاب از اساس نادرست است[۳۱].

۲۸. ر.ک. مقاله راقم سطور با عنوان «نوادر أحمد بن محمد بن عیسی یا کتاب حسین بن سعید؟»، مجله آینه پژوهش، شماره ۴۶، ص ۲۳.

۲۹. بصائر الدرجات، ص ۱۷۸، ح ۱۵.

۳۰. بصائر الدرجات، ص ۵۶، ۱۱۴، ۱۳۲، ۱۶۲، ۲۶۲، ۲۸۸، ۳۶۸، در دیگر موارد حدیث مشتمل بر طریق در این نسخه صغرا آورده نشده است (ر.ک. ص ۳۱۳ و ۴۱۸) در تنها موردی هم که در وسط باب طریق به صفار ذکر شده (ص ۱۷۸، ح ۱۵)، در این نسخه اصل حدیث آورده نشده است.

۳۱. راقم سطور تاکنون تصحیح أسناد حدود سه پنجم کتاب بصائر الدرجات را به انجام رسانده است و امیدوار است که به زودی توفیق تکمیل آن را به دست آورد.

به امید خدا فصل سوم این مقال را پس از تکمیل آن، تقدیم ارباب پژوهش خواهیم نمود.